

A dualizmus korszaka

1875. április 13-án Tisza Kálmán, a nemrég kinevezett belügyminiszter szólásra emelkedett az országgyűlésben: *„Én azt tartom, hogy Magyarország éppen olyan állam, mint Európában a legtöbb állam, amelyekben laknak különböző nyelvű és nemzetiségű polgárok; de azért az államnak egy neve van: egy helyt a francia, más helyt a szerb, ismét másutt a román; itt pedig a magyar.*

Itt megjegyzem még azt, hogy ez nem felfogás kérdése, hanem ez törvényesség kérdése, és a t. képviselő úr itt a Ház kebelében miattam ugyan bátran beszélhet, hirdetheti ezen különböző, de egyenesen a törvénybe ütköző felfogását: mert itt a Háznak szentélye megvédi még a helytelenül kimondott szót is; de figyelmeztetem, nehogy a Házon kívül megpróbálja ezen törvényellenes felfogását hirdetni és azt érvényesíteni akarni, mert amely percben azt meg fogja próbálni: meg fog róla győződni, hogy minden álnok áskálódások dacára a magyar államnak van még elég ereje ellenségeit összetiporni.” Tisza Kálmán Mihailo Polit-Desančić (Polit Mihály) szerb származású képviselőnek egy felvetésére válaszolt ilyen határozott hangnemben, amely szerint az országgyűlésnek a nem magyar anyanyelvűek adóját is magába foglaló költségvetésből nem csak a magyar színháznak kellene megszavaznia évenkénti támogatást, hanem a nemzetiségeknek, többek között a szerb színháznak is.

Tisza harcias felszólalása nem csak retorikai szempontból érdekes, de szimbolikus jelentőséggel is bír – új, a korábitól nem csak hangnemében és stílusában, de tartalmában is jelentősen eltérő magyar nemzetiségi politika nyitányát szimbolizálta. Egy olyan nemzetiségi politikáét, amely az első néhány év kivételével az egész dualista korszakra jellemző volt.

Nemzeti viták ugyan már a nemzeti ébredés kezdete óta, a 18-19. század fordulójától kezdve voltak Magyarországon, sőt, közismert, hogy 1848-1849 során fegyveres, sokszor számos halálos áldozattal is járó konfliktusok is kialakultak. Az sem volt ritka, hogy a közbeszédben a magyarok és a nem magyar nemzetiségek képviselői a nemzetiségi különbözőséget választóvonalnak, egymást pedig „mi” és „ők” csoportokra bontva ellenfeleknek, sőt, megsemmisítendő ellenségeknek ábrázolták. Az 1840-es évek országgyűlési vitáit olvasva az is világossá válik, hogy a magyar politikai elit már ekkor alig volt hajlandó tudomást venni Magyarország többnyelvű, többnemzetiségű valóságáról, még olyan esetekben sem, amikor például a meghozott, a magyar nyelvhasználatot kötelezővé tevő döntés, törvény számos vidéken gyakorlatilag ellehetetlenítette volna az oktatást vagy a helyi, vármegyei közigazgatás működését.

Ami azonban a hetvenes évek elején megváltozott (és amit plasztikusan jelez Tisza Kálmán beszéde) - az a nemzetiségekkel kapcsolatos politikai paradigma. Az ekkoriban (1871-ben és 1875-ben) elhunyt Eötvös József és Deák Ferenc nevével fémjelzett liberális magyar nemzetiségi politika ugyanis még integrálhatónak tartotta a nem magyar nemzetiségeket a magyar államon belül a társadalmi változások, a modernizáció, és az állam integritására magyar szemszögből nézve veszélyt nem jelentő kompromisszumok révén. Szorgalmazta, sőt, célként jelölte meg a magyarosodásukat, de (a magyar nyelv pozícióinak a nemzetiségi arányokhoz képest túlzott erősítésén túl) nem nyúltak elnyomó, a nemzetiségek fejlődését szándékosan és rosszhiszeműen ellehetetlenítő, a törvények szellemiségével ellentétes eszközökhöz. Nagyon is jellemző, hogy a szlovák kulturális egyesület, az 1863-ban alapított *Matica slovenská* tizenkét évig zavartalanul működhetett, még hozzá úgy, hogy a magyar belügyminisztérium folyamatosan tisztában volt tevékenységével, hiszen a Turóc megyei hivatalnoki apparátus segítségével rendszeresen kontrollálta azt – és egy-két kisebb szabálytalanság orvoslásának szorgalmazásán túl hagyta működni. Tisza Kálmán belügyminiszteri kinevezése utáni első lépéseinek egyikeként azonban felfüggesztette a *Matica* működését és zárta vagyonát, ami a megszüntetéssel volt egyenlő.

A dualizmus korszakában (nem számítva talán az utolsó években Tisza István óvatos kapcsolatteremtési kísérleteit) ez a politika vált irányadóvá. A nemzetiségi szervezetek működésének ellehetetlenítése, a nemzetiségi képviselőjelöltek megbuktatása, sorozatos sajtóperek, az iskolarendszer teljesen magyar nyelvűvé alakítása jellemezte ezt a korszakot, de nem egyszer fordultak elő olyan, sokszor számos halálos áldozattal járó villongások is, amelyek nem nélkülözték a nemzetiségi hátteret.

Mindennek háttérében egy, a modern nacionalizmus megjelenésével összefüggő, a 18. század végén induló társadalmi változás állt. Magyarország társadalma ugyanis, egészen a hosszú 19. század elejéig egységes volt, és ebben a társadalomszerkezetben a nyelvi hovatartozás kifejezetten másodlagos tényező volt. Egy példát mondva: a magyar, a horvát vagy a román anyanyelvű birtokos nemest sokkal több minden kötötte össze egymással, mint a velük egy nyelvet beszélő jobbágyaikkal. A modern nemzeti gondolat megjelenésével ez kezdett lassan megváltozni. Önálló, magukat a többségi nemzet társadalmával szemben meghatározó (vagy azt egyenesen tagadó) nemzeti társadalmak kezdtek kialakulni Magyarországon belül. Ez sokszor csupán egy néhány tucat vagy néhány száz főt számláló értelmiségi elitréteget jelentett, ám a magyar politikusok egy része pontosan látta, hogy ez a folyamat mennyire veszélyes a magyar dominanciájú, egységes magyar államra nézve. A dualizmus első éveiben alighanem az is világossá vált sokuk számára, hogy ez a folyamat

visszafordíthatatlan. Alighanem ebből a meggyőződésből fakadt ez a bizonyos paradigmaváltás is – más kérdés, hogy a Magyarországon belüli nem magyar nemzeti társadalmak létrejötte még direkt korlátozó, elnyomó intézkedésekkel sem volt visszafordítható.

Persze meddő kísérlet lenne a szembenálló felek érveit, tetteit, sérelmeit mérlegre téve eldönteni, hogy „kinek volt igaza”? Ezt a világot sokkal inkább akkor érthetjük meg, ha az egyén szintjén tesszük fel a kérdéseinket. Ha megpróbáljuk megérteni, hogy milyen motivációk, egyéni sérelmek, élmények befolyásolták egy kérlelhetetlen magyarosító politikus tevékenységét? Ha választ keresünk a kérdésre, hogy volt-e lehetőség vagy esély arra, hogy valaki megpróbálja a másik nemzeti közösség létezését elfogadni, az ellenkező oldalon állók érveit megérteni, de legalább legitim tényezőként figyelembe venni? Ha megpróbáljuk megérteni, hogy hogyan lehetett (vagy nem lehetett) összeegyeztetni a nemzetiségek modern nemzeti identitását a magyar haza iránti lojalitással? Ha megvizsgáljuk, hogy mit jelenthetett a többes nemzeti identitás jelensége még ebben a korban is?

1. Egy sértett alispán és a magyar nemzetiségi politika

1873 őszén nagy szenzációt keltett egy újságcikk Besztercebányán. Bár egy szlovák politikai napilapról volt szó, mégis egy, a szépirodalmi rovatban, folytatásokban közölt színmű volt az, amely a férfitársaságokban alighanem vaskos tréfák kiindulópontjává, a hölgyek körében inkább pirulásra okot adó beszédtemává vált. Egy barcelonai spanyol rablóvezérről, don Bellos Rinaldosról szólt a komédia, akinek áldozatai vagyonán túl azok lányaira és asszonyaira is fájt a foga. A színművet azonban nem esztétikai értékei miatt olvasták izgatottan a besztercebányaiak, hanem azért, mert számukra még egyértelműen dekódolható volt, hogy kiről is mintázta a szerző Rinaldos alakját: a „rablóvezér” ugyanis a megtévesztésig hasonlított a besztercebányai társadalmi elit egyik ismert szereplőjére, a Zólyom megyei alispánra, Grünwald Bélára. A hasonlóság ráadásul a legérzékenyebb ponton is érinthette az alispánt, hiszen a zólyomi elit köreiben hivatali tevékenységén túl elsősorban szerelmi hódításairól volt ismert, és így, akárcsak Rinaldosnak, neki is volt némi takargatnivalója. Grünwaldnak ugyanis alig egy évvel a színmű megjelenése előtt fia született egy előkelő férjes asszonytól. Az anya a szülés után férje mellett maradván lemondott a gyerekről, Grünwald pedig, még saját szülei elől is titkolva a kisfiú születését, egy volt iskolatársához adta nevelni, Egerbe.

Grünwald Béla azonban természetesen nem e házasságtörés miatt vált ismertté: ma általában úgy emlegetjük, mint a szlovák nemzeti mozgalommal szembeni kérlelhetetlen magyar politikai küzdelem legfontosabb szereplőjét. Az 1870-es évek elején *Svornost'* címmel egy szlovák nyelvű, azonban a magyar kormány politikáját elkötelezetten támogató, a szlovák nemzeti törekvéseket pedig határozottan támadó lapot adott ki, 1874-ben az ő kezdeményezésére záratta be a magyar kormány a három szlovák tannyelvű gimnáziumot, majd 1875-ben a 19. század legjelentősebb szlovák kulturális intézményét, a *Matica slovenskát*. 1878-ban megírta a szlovákok magyarosításának alapműveként jellemezhető könyvet, *A Felvidéket*.

A szerelmi botrány és annak megszellőztetése azonban talán mégsem teljesen független Grünwald szlovákellenes tevékenységétől. Grünwald ugyan az 1860-as évek végétől már nagyon aktív volt a szlovák mozgalommal szemben – de csak Besztercebányán belül. Még a *Svornost'*ot sem Budapestről, hanem a zólyomi megyeszékhelyként működő városból szerkesztették. 1874 tavaszán azonban éles váltás történt: a szlováksággal szembeni egyéni küzdelmét Grünwald rövid idő alatt országos konfliktussá alakította. Mi lehetett a váltás oka? Nem lehetetlen, hogy éppen ez a botrány.

A Grünwaldot kifigurázó komédia ugyanis a szlovák nemzeti mozgalom orgánumban, a *Národné novinyben* jelent meg, és szerzője, Viliam Pauliny-Tóth a szlovák nemzeti mozgalom vezéralakja, a *Matica slovenská* tényleges vezetője volt. Az is világos, hogy Pauliny-Tóth nem az erkölcsösség pozíciójából bírálta Grünwaldot: az alispán magánéletébe belegyalogoló Matica-alelnök kifejezetten Grünwald Zólyom megyei, szlovákellenes politikai aktivitása és az említett *Svornost'* című napilap miatt támadta meg őt. Hetekkel az után pedig, hogy Pauliny-Tóth műve megjelent, Grünwald alispánként összehívta a megyei közgyűlést, ahol óriási vita után megszavaztatott egy feliratot, amelyben a megye felkéri a kormányt, hogy ne engedjen tovább az ország területén olyan hazaellenes tevékenységet, mint amit a három szlovák tannyelvű gimnázium szerintük folytat. Pár hónappal később Grünwald már közvetlen levélben fordult a belügyminiszterhez, hogy zárassa be a *Matica slovenskát* is, szabálytalan, hazaellenes működése miatt. Grünwald a közvélemény, a sajtó aktív felhasználásával mindkét esetben elérte a kitűzött célt. Sőt, még ennél is tovább ment. Nem érte be a szlovák nemzeti kulturális intézményrendszer felszámolásával, de azt is elérte, hogy az ezen intézmények működésének másfél évtizedig nyugodt hátteret biztosító törvényhatóságot is példásan megbüntessék: Turóc megye éléről leváltották Révay Simon főispánt (akinek felmenői háromszáz éve megszakítás nélkül birtokolták ezt a pozíciót), és a helyébe Grünwald hivatali felettesét, a zólyomi főispáni

pozícióban is meghagyott Radvánszky Antalt tették, aki teljes politikai elitcserét hajtott végre Turóc megyében.

Azt is fontos megjegyezni, hogy Grünwaldnak ezzel semmilyen egyéni politikai célja nem volt: nem akart képviselői helyet szerezni vagy feljebb lépni a vármegyei hivatalnoki ranglétrán. Ez is azt támasztja inkább alá, hogy ezt az általa sokszor hadjáratnak nevezett konfliktust elsősorban személyes preferenciái és indulatai által vezérelve generálta.

Mindehhez persze hozzá kell tenni, hogy Grünwald kezdeményezései csak hamvába holt ötletek lettek volna, ha a már említett nemzetiségpolitikai paradigmaváltáson nemrég átesett magyar politikai vezetésben nem lett volna erre egyértelmű fogadókészség.

Ez a történet természetesen a dualizmus kori nemzeti konfliktusok történetének csupán egy lehetséges olvasata, ugyanakkor rámutat arra, hogy mennyi minden múlt még ezen elmérgesedő viszony keretein belül is az egyéni döntéseken, sérelmeken. Azt aligha lehet tagadni, hogy a nyilvánosságra nem tartozó magánéleti részletek kitergetése valós és jogos sérelmeket okozott Grünwald Bélának, mint ahogy az is tény, hogy az erre adott válaszai a lehető legrosszabb irányba lökték a magyarság és a nemzetiségek viszonyát.

2. Váratlan utazás – Turócszentmártonba és még tovább

A dualizmus kori nemzetiségi viták történetének egyik legmeglepőbb eleme, hogy a magyar közéletben alig találni olyan szereplőket, akik kiálltak volna a nemzetiségekért, akik jogosnak ismerték volna el a nem magyarok bizonyos nemzeti követeléseit. Még ennél is ritkább az az eset, amikor nem egy periférikus személyiség, egy hóbortosnak tartott ifjú (Gáspár Imre), vagy egy a teljes magyar politikai elittel szembenálló radikális (Jászi Oszkár) áll ki a nemzetiségekért, hanem egy olyan ember, aki a magyar nemzeti szellemi elit részeként, a magyar nemzeti gondolat korábbi határozott képviselőjeként hajtott végre egy gyökeres fordulatot, és válik a nemzeti egyenjogúság hirdetőjévé. Az egyik ilyen történet Réthy Lászlóé

Réthy második generációs német bevándorlók családjába született Szarvason. Gyermek- és fiatalkorában azonban – bár erre nincsenek források – talán szlovák volt az anyanyelve. Erre nem csak a színszlovák Szarvas nemzetiségi összetételéből következtethetünk, hanem abból is, hogy Réthy László egyetemistaként, az 1870-es években szlavisztikát tanult először a bécsi, majd a krakkói egyetemen.

Ez a nemzeti szempontú nyitottság azonban hamarosan, Réthynek a magyar tudományos elitbe való beilleszkedése során meglehetősen megkopott. A Magyar Nemzeti Múzeum numizmata szakértőjeként, majd éremtárának vezetőjeként ugyan nem kellett konfrontálódnia a nemzetiségekkel, tudományos karrierjének ugyanakkor mégis fontos elemévé vált a kortárs román nacionalista tudományossággal szembeni küzdelem, vagyis annak a tételnek a bizonyítása, hogy a románok nem a rómaiaktól származnak. Tudományos életművének ez az eleme fontos identitásképző is volt számára: amikor rövid, alapvetően a múzeumi dolgozók zárt férfitársaságának szánt epigrammákban rajzolta meg csípős humorral kollégái egy-egy jellemző vonását, önarcképét így alkotta meg:

*„Réthy numizmata és oláh-verő botond
az egész muzi-ba [múzeumban] a legnagyobb bolond”*

Nem véletlenül volt Réthy az, aki versben örökítette meg a múzeum tudósait – ő ugyanis Löwy Árpád néven korának máig népszerű trágár költője is volt. Sőt, több versében is megjelennek azok a nemzetiségekkel kapcsolatos sztereotípiák, amelyek a dualizmus kori átlagember nemzetiségekre vonatkozó tudását tükrözhetik vissza. Ilyen például a *Magyar Etnografia* című verse, amelyben többek között minden magyarországi nemzetiség magyar nemzeti szempontból legjellemzőbb tulajdonságát figurázza ki, keresetlen őszinteséggel és trágársággal. Az egyetlen idézhető, még úgy-ahogy nyomdafestéket tűrő versszak például a horvátok – magyar szempontból – kivételezettnek tűnő helyzetén és Horvátország különleges státuszán élcelődik:

*„Magyar zsíron él a
drágalátos horvát,
S minden kutyaszarba
beüti az orrát.”*

A többi nemzetiség, a szlovákok, a románok, a zsidók úgy szerepelnek a *Magyar Etnografiában* és más Löwy versekben, hogy még idézőjelek közt is nehezen lenne közölhető.

Ezekkel a versekkel Réthy országos ismertségre és népszerűsége tett szert, saját számítása szerint több, mint ezer felolvasást tartott országszerte e műveiből. Ez a népszerűség egyúttal arra is utalhat, hogy versei jól rezonáltak közönsége tudáskészletével és értékítéletével.

Tudtunkkal csak egyetlen alkalom volt, amikor a közönség úgy érezte, Lówy-Réthy egy versével már túllőtt a célon, felolvasás közben lehurrogták, és egyetlen lap sem volt hajlandó közölni a költeményt. Pedig ebben egyetlen trágár kifejezés vagy kétértelmű (esetleg egyértelmű) utalás sem volt. Azonban a gondolat, amelyet megfogalmazott ebben a *Keleti Svájc* című versben, a korban radikális tabudöntésnek, a magyar nemzeti gondolat elleni durva támadásnak értelmeződhetett a magyar közéletben. Alighanem már a vers kezdő soraiban sem aratott túl nagy sikert szokványos közönsége soraiban, amikor a dicső magyar nemzeti múltat a számos etnikum évszázados együttélésének kontextusába helyezte:

*„Hol van még nép, mely annyi sebből
Vérzett volna, mint nemzetünk?
De ne felejtjük, hogy oláh, tót,
Horvát s a többi is vérzett velünk!”*

Ez a gondolat azonban, ha nem is volt túl népszerű a boldog békeidők utolsó éveinek Magyarországn, azért ismeretlennek sem volt mondható. Réthy azonban tovább ment, és azt állította, hogy az olyan, a korban a magyar nemzeti múlt megkérdőjelezhetetlen ikonjaiként értelmezett szereplők, mint Hunyadi János és Mátyás, Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Damjanich János vagy Zrínyi Miklós nem a magyar, hanem a bolgár, a román, a szlovák, a szerb vagy a horvát nemzet fiai voltak.

Ennek a korban tényleg radikálisnak számító felvetésnek különös csavart ad, hogy, amint láthattuk, Réthy korábban maga is csatlakozott ezen, itt általa erős zárójelbe tett társadalmi diskurzushoz a verseivel. A *Keleti Svájc* különös keletkezéstörténete azonban feloldja ezt az ellentmondást, azonban egyúttal azt is megmutatja, hogy a dualizmus második felében már mennyire nehéz volt a saját nemzeti diskurzusból kilépve, vagy legalábbis eltávolodva tőle megérteni, vagy legalább legitim érvként elfogadni a másik szempontjait. Réthy ugyanis, főleg felesége, majd kislánya halála miatt komoly pszichés problémákkal küzdött, s emiatt egy időben folyamatosan utazott, mondhatni bolyongott Európában és Magyarországon belül is, gyógyulást keresve. Valamikor 1909-ben jutott el a turócszentmártoni orvoshoz, dr. Ján Petrikovich- hoz is. A doktor házában véletlenül összefutott a korabeli szlovák szellemi élet két legnagyobb tekintélyű alakjával, a szerkesztő-költő Svetozár Hurban Vajanskýval és az irodalomtörténész-szerkesztő Jozef Škultétyval. Ahogy Réthy visszaemlékezett, találkozásuk „a magyar-tót barátságának és testvériségnek egy keresetlen megnyilatkozása volt”. Škultéty és Vajanský meghívta aznap estére Réthyt a

turócszentmártoni kaszinóba, Réthyre azonban délután – állítása szerint – valamiféle pánikroham tört rá, bezárkózott szállodai szobájába, majd elaludt, így elmulasztott eleget tenni a meghívásnak. Több levelében is utalt rá, hogy ezen a beszélgetés, majd a folytatásuk elmulasztása miatti lelkiismeret-furdalás indította a *Keleti Svájc* megírására.

Az út tehát, amelyen az egyébként nemzetiségi közegből származó Réthy eljutott a nem magyarokkal szembeni lenézéstől a tolerancia hirdetéséig, épp azt mutatja, hogy ez a korban mennyire rendkívüli, szokatlan, nem magától értetődő jelenség volt. A másik nemzeti diskurzus szempontjaiba történő belehelyezkedés, a másik nemzeti érzésének, sérelmeinek, büszkeségének az elfogadása egyáltalán nem volt jellemző a korra. Jól mutatja ezt az egyébként a turócszentmártoni találkozón kialakult meggyőződéséhez végig ragaszkodó Réthy kijelentése is, miszerint *„tudom, hogy e versben a legigazabbat, a legjobbat, a leghazafiasabb és emberibb eszmét fejezem ki s megelégszem azzal, ha engem 10-12 okos ember megért.”*

3. A visegrádi vár, avagy a szlovák-magyar kiegyezés emlékhelye

1874. július 20-án az irgalmasrendi barátok kórházának egyik szobájában holtan találták a visegrádi plébánost. A férfi, nyaki ütőerein sebet ejtve saját magával végzett. Boncolása során pedig számos daganatot találtak a fejében, ami magyarázatot adott halálának körülményeire, és az azt megelőző folyamatos fejfájásokra és rohamokra. A katolikus lelkész élete azonban már jóval rejtélyesebb volt, mint halála. Jozef Viktorin ugyanis elkötelezett szlovák értelmiségi volt, akit ráadásul 1848-ban börtönbe is vetettek a magyar hatóságok. Viszont ugyanő volt az is, aki visegrádi plébánosként nem csak kezdeményezte, de véghez is vitte az akkoriban szinte megközelíthetetlen, az erdő által teljesen benőtt visegrádi várromok restaurálását, sőt, magyar nemzeti emlékhellyé alakítását. Látszólag feloldhatatlannak tűnik az ellentmondás, ám egy részletesebb életút sok mindent megmagyarázhat.

Jozef Viktorin (1822 – 1874) a 19. századi szlovák irodalom egyik, ha nem a legfontosabb háttérszereplője volt. Ő maga ugyan nem írt remekműveket, viszont ő volt az, aki lehetővé tette, hogy a szlovák irodalom legjelesebb alkotóinak munkái megjelenhessenek. Nélküle a legfontosabb írók (Ján Kalinčiak), költők (Andrej Sládkovič, Ján Hollý), drámaírók (Jonáš Záborský, Ján Palárik) legnagyobb művei maradtak volna kéziratban. Viktorin, aki e köteteknél az anyagi háttér előteremtésén túl a korrektori-szerkesztői munkákat is egymaga végezte, nem pusztán kiadó, de irodalomszervező is volt: több szerzőről tudjuk, hogy Viktorin

biztatása nélkül nem írták volna meg a ma már a szlovák irodalom klasszikusainak számító műveiket. Sőt, az 1849-ben elhunyt költőnek, Ján Hollýnak sírhelyénél még szobrot is állíttatott. Ez a szobor azonban jóval több volt egy egyszerű síremléknél: az emlékmű felavatása az 1918 előtti Magyarországon az egyetlen olyan, tömegeket megmozgató szimbolikus esemény volt, amelyre a résztvevők kifejezetten a szlovák nemzeti közösséghez való tartozás miatt mentek el, maga a szobor pedig szintén az egyetlen nyilvános szlovák nemzeti emlékmű volt. Ezzel tehát Viktorin létrehozta az egyetlen olyan emlékhelyet (lieux de mémoire) a 19. századi Magyarországon, amely megtestesítette és magába sűrítette a szlovák nemzeti emlékezetet.

Amikor azonban 1866-ban Visegrádra került, gyakorlatilag teljesen szakított ezzel a szlovák nemzeti irodalom- és társadalomszervező szereppel. Energiáit a szinte megközelíthetetlen Visegrádi vár restaurálására fordította. Először is saját költségén ösvényt vágatott az erdőn keresztül, majd egy látványos ünnepséget szervezve keresztet állíttatott Zách Klára emlékének. Viktorin ekkor maga szavalta el magyarul Arany János *Zách Klára* című költeményét, elénekeltette a tömeggel a *Szózatot*, majd az ünnep a Rákóczi indulóval zárult. Viktorin a következő években elérte, hogy Eötvös József miniszter támogatásával meginduljon a romok restaurálása. A projekt méretét (és költségeit) jellemzi, hogy sokszor naponta száz munkás is dolgozott ott. Viktorin a restaurálás történetéről írott, csak magyarul és németül megjelenő könyveiben felvetette azt is, hogy Visegrádon kellene felállítani a Széchenyi István által is felvetett magyar „Nemzeti Valhallát”, vagyis a magyar nemzeti panteont.

Az életút áttekintése után a legkomolyabb ellentmondás talán az 1848-ban a magyarok által bebörtönzött szlovák és a magyar nemzeti emlékhelyet létrehozó lelkes képe között feszül. Ha megvizsgáljuk alaposabban ezt a történetet, kiderül, hogy Viktorin valóban börtönben volt, de nem a szlovák – magyar ellentéteket kell a háttérben keresnünk. Igaz ugyan, hogy amikor 1848 nyarán a katonaság kivonult a parókiára és plébánosával együtt elfogták az akkor még csak káplánként dolgozó Viktorint, épp egy olyan levelet írt, amelyben egy Jozef Miloslav Hurban által szervezett, a magyarok ellen vonuló tízezres szlovák sereg is szerepelt. Ám természetesen nem ezért vonult ki a katonaság hozzá, hiszen ezt, mármint a levél írását akkor még nyilván nem tudhatták a hivatalos szervek. Viktorin azért került vizsgálati fogságba, mert pár héttel korábban zsidóellenes pogromra buzdította a népet. A vizsgálat során a pánszlávizmus, a hazaárulás vádjai alól fel is mentették, a zsidóellenes megmozdulás bátorítása miatt azonban 1850-ben elítélték – immár az önkényuralom hatásai.

Az is könnyen megmagyarázható, hogy miért fordult el épp 1866-ban a szlovák irodalomtól. Viktorin, aki a kortársak és az utókor irodalomtörténészei szerint is egymagárántotta ki a mély apátiából és semmittevésből a szlovák irodalmat, az 1860-as évek közepén komoly és sokszor igazságtalan támadások érték épp a szlovák irodalom közegén belülről. Ráadásul ezen viták során rendre vereséget szenvedett és egyedül maradt. Mindez érzékennyé tehetette őt, aminek következtében egyszerűen elfordult a szlovák írói közegetől. Véletlen egybeesés, hogy épp ekkor kapott plébániát Visegrádon, ahol a szlovák irodalomszervezésből való visszahúzódást követően felszabaduló energiáit a visegrádi vár restaurációs projektjébe fektethette. Azt, hogy szlovák identitása mit sem változott, azt a nem sokkal a halála előtt írt végrendelete mutatja: sok ezer forintos vagyonának jelentős részét még 1874-ben is a szlovák irodalom támogatására hagyományozta.

Mindez persze még nem magyarázza meg, hogy ez az aktív és meggyőződéses szlovák entuziaszta miért látott neki ilyen lendülettel egy magyar nemzeti emlékhely létrehozásához. Mindez talán Viktorin alkotmányos meggyőződésével és elkötelezett liberalizmusával magyarázható. Fiatal korától kezdve egészen haláláig úgy vélte: a szlovák érdekeket nem külső erő segítségével (Habsburg vagy az orosz támogatással), hanem a szlovák nemzeti társadalom önerejéből, a törvényeket betartva, a magyar politikai kereteket kitöltve, a magyar alkotmányt tiszteletben tartva érdemes és lehet hatékonyan képviselni. Visegrádnak pedig ebben az eszmerendszerben központi szerep juthatott: a Viktorin számára a honfoglalás előtti szláv politikai hatalmat és a magyar királyi központot egyszerre megjelenítő vár restaurálása a visegrádi plébános elképzelései szerint akár a magyar-szlovák kiegyezés szimbolikus térben elhelyezett grandiózus emlékhelye is lehetett.

Hogy ez a kiegyezés már az 1872-es restaurálás után nem sokkal, 1874-ben is illúziónak bizonyult, mi sem mutatja jobban, mint Viktorin végrendelete: a *Matica slovenská*ra úgy hagyott 2000 forintot, hogy ezt az összeget először egy cseh egyesület kapta meg, és a *Maticára* csak akkor szállt volna át, ha függetlensége még Viktorin halála után öt évvel is biztosított lett volna. Ám alig telt el fél év a visegrádi lelkész halála után, amikor megindult a magyar kormányzati támadás a *Matica slovenká* ellen...

4. Nemzeti identitások labirintusában: a Szeberényi-család

A 19. században a közösségi identitások sok esetben egészen máshogy épültek fel, mint manapság, annyira, hogy az akkori identitásvilág a mából visszatekintve sokszor

rendkívül kaotikusnak tűnhet. Az utókor ilyenkor általában elvégzi az egyszerűsítés műveletét, és aktuális preconcepciók mentén jelöli ki az egyén identitását, kiemelve és felnagyítva annak egy részét, elfedve más részeit. Ebből ered, hogy még napjainkban is nemzeti vita tárgyáét képezi egy-egy évszázadokkal korábban élt történelmi személyiség nemzeti hovatartozása. Az utóbbi évek vizsgálatai azonban rámutattak arra, hogy a többes nemzeti identitás még a 19. század középső harmadában is tömeges, hétköznapi jelenség volt Magyarországon. Ennek ábrázolásához egyetlen életút helyett azonban érdemes egy család több generációjának történetét megvizsgálni.

Ján Seberíni és öccse, Ondrej a 18. század végén egy írástudatlan, szegény árvai szlovák paraszteszámba születtek. Tehetségüknek és szorgalmuknak köszönhetik, hogy ők maguk nem csak írni-olvasni tanultak csak meg, de értelmiségi pályára is léphettek: mindketten evangélikus lelkészek lettek, sőt, Ján 1834-ben az evangélikus egyházon belül megszerezhető legmagasabb pozíciót is elérte: selmecebányai lelkészként szuperintendens lett a bányai egyházkerületben. Anyanyelvük szlovák volt, magyarul csak nagyon gyengén tudtak. Ján például azért, mert diákkorában magyar tudásának hiánya miatt egy tanára nyírfavesszővel megverte, soha életében nem volt hajlandó magyarul tanulni. Amikor pedig a szlovák nemzeti mozgalom az 1840-es években a nyilvánosság elé lépett, Seberíni egyik legnagyobb támogatójuk lett. Aláírta a szlovákok sérelmeit az uralkodó elé táró petíciókat, támogatott szlovák nemzeti szempontrendszerű (azaz nem egyszerűen nyelvművelő, hanem a modern szlovák nemzet céljait szem előtt tartó) kulturális egyesületeket, és határozottan és nyíltan kiállt egy, a szlovákok számára kiadandó politikai napilap ötlete mellett. 1848-ban viszont ugyanilyen lendületesen és kétségek nélkül állt ki a magyar forradalom és szabadságharc mellett, ami miatt 1850-ben halálra, majd húsz évi várfogságra ítélték.

Szeberényi János Mihály, Ján Seberíni kisebbik fia is különös vargabetűket írt le az identitások útvesztőiben. Selmecebányán tanult, majd az eperjesi evangélikus gimnáziumban, végül Jénában és Berlinben fejezte be iskoláit. 1852-ben, három évi nagybörzsönyi káplánkodás Egyházasmároton lett evangélikus lelkész. Ján Szeberinyi halála után, 1857-ben a selmecebányai egyház őt választotta lelkészéül, hogy apja örökébe lépjen. Unokaöccse, Szeberényi Lajos Zsigmond így írt nagybátyja (tehát Szeberényi János Mihály) nemzeti identitásáról: *„Nagybátyám nagy változásokon ment át. Fiatal korában nagy magyar sovíniszta volt, majd a patentális harcokban a tótok felé fordult.”* Hogy az unokaöccse által nagy magyar sovínisztának jellemzett Szeberényi miért állt ilyen határozottan az 1859-ben Ferenc József által kiadott, a protestáns egyházak belső életét megbolygató, többnyire a szlovák nemzeti mozgalomhoz kötődő papok által pártolt protestáns pátens mellé, nem tudjuk,

de tény, hogy ekkoriban valóban több, pártens-párti röpiratot is megjelentetett német és magyar nyelven. 1860-tól a nagy presztízsű selmecbányai lelkészséget otthagya Bécsbe került. Korábbi meggyőződésével szemben ekkoriban már a szlovák nemzeti mozgalom törekvéseivel is azonosulni tudott, sőt, 1861-ben részt vett a turócszentmártoni szlovák memorandumgyűlésen. 1863-ban belépett a korszak legfontosabb szlovák kulturális egyesületébe, a *Matica slovenskába*, sőt, ő volt az, aki Bécsből elvitte Ferenc József az egyesületnek szánt, 1000 forintos adományát is. Ebben a korszakban általában ő volt a szlovák politikai lapok bécsi tudósítója, levelezője is. A fiatakorában „magyar sovíniszta”, később császárhű szlovák nacionalistává váló Szeberényi élete utolsó éveiben újabb, immár harmadik identitás-váltáson ment keresztül: unokaöccse, a már idézett Szeberényi Lajos Zsigmond úgy emlékezett, hogy nagybátyja *„Élete végén visszatért fiatalsága ideáljához Kossuthhoz és megvette iratainak összes köteteit és azokat olvasta nagy szorgalmasan s úgy érezte magát mint számkivetett Ausztriában.”*

Hasonlóan fordultos volt Ondrej Seberíni fiainak, Szeberényi Lajosnak és Szeberényi Andornak az élete. Eleinte úgy tűnt, hogy mindketten a magyar reformmozgalom hívei lesznek. Szeberényi Lajos selmecbányai diákéveik alatt kifejezetten szoros barátságba került Petőfi Sándorral. 1848-ban először a *Közlöny*, majd a *Nép Barátja* című lap munkatársa volt, sőt, szerkesztette az utóbbi újság szlovák nyelvű változatát. A *Priatel' ľudu* című lap elsődleges célja az volt, hogy Magyarország szlovák anyanyelvű lakóit a forradalom és szabadságharc mellé állítsa. De Szeberényi Lajos szlovák anyanyelvét használva máskor is vállalt hasonló, alapvetően a magyar szempontokat figyelembe vevő közvetítő szerepet: 1848-ban magyar nyelvű olvasókönyvet írt a szlovák diákok számára, 1866-ban pedig szlovák népdalgyűjteményt közölt, magyar fordításban.

Öccse, Szeberényi Andor sokáig szintén a magyar reformmozgalom következetes híve volt. Selmeci diákévei alatt ő is jó viszonyt ápolt Petőfivel, 1843 és 1845 között pedig a pozsonyi evangélikus líceumban tanulta aktívan részt vett a magyar diáktársaság tevékenységében, sőt, ekkoriban Kossuth Lajos segítője volt a Védegylet szervezése körüli munkákban. *Lepke* címen magyar szépirodalmi folyóiratot szerkesztett. 1845-ben ifj. Maglódi álnéven kivonatokat közölt Ján Kollár egyházi beszédeiből, magyar nemzeti szempontrendszerű kommentárokat fűzve bele. 1849-ben ő is a *Közlöny*, illetve a *Priatel' ľudu* újságírója lett. A fordulat nála két lépcsőben következett be, először 1849-ben, Debrecenben, majd 1872-ben. Az elsőről ismét Szeberényi Lajos Zsigmond számol be: *„[Szeberényi Andor] szívvel lélekkel Kossuth híve volt, de, amint maga beszélt nekem, lelkiismeretében megmozdult valami, amikor arról volt szó, hogy térítse jobb útra az elfogott felföldi tót*

papokat. Valahogy lerázta magáról ezen megbízatást.” A végleges fordulatról egy másik unokaöccse, Viliam Szeberényi beszélt: „1872-től kezdve lelkében különös és erőteljes fordulat állt be. A szlovák gondolatra egyre inkább fogékony volt a szlovák népünkhöz fűződő, egyre sűrűsödő kapcsolatai és a szlovák írások olvasása révén. Főként, amikor átlátta, hogy mindazon ígértek, melyeket a magyarok tettek a nem magyaroknak Bach előtt [...] csak ígérek maradtak [...] igazat adott a szlovák törekvéseknek.” E váltás háttéréhez alighanem fontos lehetett egy személyes élmény, unokatestvérének, Szeberényi Gusztávnak az 1872-es szuperintendenssé választása idején történt meghurcoltatása is (lásd lent). Szeberényi Andor ekkortól, a hetvenes évek elejétől már szinte kizárólag szlovák nyelven publikálta szépprózáit, visszaemlékező, kultúrtörténeti és egyháztörténeti írásait. 1872-ben vált aktív tagjává a *Matica slovenská*-nak is. Ennek ellenére, határozott szlovák nemzeti tájékozódása dacára 1878-ban megválasztatta magát parlamenti képviselőnek a Szabadelvű Párt színeiben (így tehát alighanem ő az egyetlen olyan *Matica slovenská*-tag, aki az egyesület Tisza Kálmán általi felfüggesztése után a miniszterelnök lojális támogatója – a jól ismert terminológiával: mamelukja – lett). Mindez azonban nem jelentette, hogy ő is visszatért ifjúkorának ideáljaihoz: továbbra is publikált szlovák lapokban, a *Slovenké pohľady*-ban például folytatásokban egy kifejezetten önéletrajzi ihletettségű politikai nagyregényt, amelyben főként a dualizmus kori magyarosításnak, de az általa tehetetlennek tartott szlovák elitnek is éles bírálatát adta.

Ján Seberíni idősebb fia, Szeberényi Gusztáv eleinte nem szívesen és nem jól beszélt szlovákul. A szlovák mozgalmat vezető Ľudovít Štúr a szlovákok árulójának nevezte az 1840-es években. Három évtizeddel később azonban, a húszeszes szlovák egyházközség, Békéscsaba papjaként Szeberényi megcélózta a szuperintendensi pozíciót a bányai egyházkerületben, ahol a hívek között szintén döntő volt a szlovák többség. A választás során ráadásul a szlovák evangélikus gyülekezetek támogatása mellett maga mellett tudhatta már a szlovák nemzeti mozgalom szintén többségében evangélikus képviselőit is. Ez persze az egyház magyarosítás iránt elkötelezett vezetőinek a legkevésbé sem tetszett. Aljas, személyeskedő röpiratok és újságcikkek próbálták befeketíteni a két oldal jelöltjét, és Szeberényi végül csupán egyetlen szavazattal, 105-104 ellenében győzött. Nagyon is jellemző volt, hogy beiktatásakor a díszmagyarban megjelenő idős Kubinyi Ferenc felállt, és nagyot csapva a kardjára kijelentette, hogy Szeberényinek nem szabadna elfogadnia a kinevezést.

Szeberényi előtt kettős feladat állt: egyrészt védelmeznie kellett szlovák anyanyelvű híveinek érdekeit, vagyis folyamatosan háritania kellett azon kezdeményezéseket, amelyek a magyar nyelvű istentiszteleteket, illetve a felekezeti iskolákban a magyar tannyelvet tették

volna kötelezővé, hiszen ezzel a magyarul nem tudó szlovák hívők nagy tömegeinek hitélete, illetve a magyarul még nem tudó gyerekek tanuláshoz való joga alapvetően sérült volna. Másrészt nyilvánvalóvá kellett tennie, hogy az általa vezetett egyházkerület nyelvi összetétele ellenére semmiféle veszélyt nem jelent a magyar nemzetiségre és a magyar állam integritására nézve, sőt, elkötelezett a magyarosodás iránt és lojális Magyarországhoz. Igazi bravúr, hogy ezt a két ellentétes attitűdöt Szeberényi 18 éven keresztül képes volt párhuzamosan működtetni. Ehhez legfontosabb eszközei a szuperintendensi körlevelek voltak, amelyekben a Magyarország iránti hazafiság kifejezésére, majd nyílt deklarálására szólította fel a kerület lelkészeit. Ennek ellenére a megválasztását akadályozni próbáló csoportok folyamatosan támadták. 1882-ben maga az egyház egyetemes felügyelője, Radvánszky Antal íratott egy Szeberényit és kerületét pánszlávizmussal vádoló könyvet. Bár az egyház határozottan kiállt a megtámadott püspök mellett, ám Szeberényi a következő kerületi konventen már nem akadályozta meg, hogy a kerület minden iskolájában kötelezően bevezessék a magyar nyelvet, mint tantárgyat, és minden lelkész tartson gyülekezetében magyar nyelvű istentiszteleteket is.

E kettős játszma gyengülő lehetőségeit és szűkülő korlátait jelzi az is, hogy 1886-ban, amikor egy újabb botrányos röpirat bukkant fel, Szeberényi egyáltalán nem tudott hatékonyan fellépni a szerzővel szemben. Pedig az illető, Steltzer Frigyes egy látványosan alkalmatlan lelkész volt, aki folyamatos botrányt okozott, gyilkossági kísérletet tervelt ki egy lelkésztársa ellen, híveit konfliktus esetén ököllel ütötte és korbáccsal támadt rájuk. Mégis, ebben a vitában a pánszlávok által megtámadott magyar mártírként pozícionálta magát, ami elegendő volt ahhoz, hogy ez a lelkésznek egyértelműen alkalmatlan ember éveken keresztül szembe tudjon szállni a szuperintendenssel.

Utolsóként érdemes Szeberényi Gusztáv fiát, a már többször idézett Szeberényi Lajos Zsigmondot saját nemzeti identitásáról idézni, aki 1878. március 15-én, szarvasi diákként a következőket írta szüleinek: *„belátom, hogy kell az embernek egy határozott nemzetiséghez csatlakozni – s a nemzetiség mellyhez nekem csatlakoznom kell, a magyar.* [Szeberényi Lajos Zsigmond kiemelése] *A tót nemzetiség nem létezhet, de igen a tót nép. Hogy ennek véréből származom, megtagadni sohasem fogom; mert hisz ez hálátlanság volna. Nagyapa is mindig hű fia volt a hazának s a magyar nemzetiséghez is csatlakozott, [...] apa is az ő elvét vallotta s én is azt fogom vallani.*” Ehhez annyit érdemes hozzá tenni: Szeberényi Lajos Zsigmond néhány évtizeddel később, békéscsabai lelkészként a Békéscsabán felállítandó Kossuth szobor lehangosabb ellenzője volt.

A Szeberényi család története tehát kiváló terepül szolgálhat a nemzeti identitások 19. századi átalakulásainak, változásainak kutatásához. A szlovák származású család valamennyi

korabeli tagja számára ugyanis (természetes, szinte magától értetődő módon) központi kérdés volt a Magyarországhoz és a magyarokhoz való viszony. A dilemma, hogy melyik nemzeti közösséghez csatlakozzanak, az egyes családtagok életében kiemelkedő jelentőséggel bírt, és nagyon sokszor ma már zavarosnak, sőt kaotikusnak tűnő módon, néha mind a szlovák, mind a magyar nemzeti mozgalomhoz kötődve, vagy a kettő között ingázva élték meg saját nemzeti hovatartozás-tudatukat. Ez persze a korban, főleg a 19. század első felében még maga volt a normalitás, számunkra azonban ma már ezek az összetett identitásszerkezetek nehezen érthetők, épp ezért tanulságos számunkra a Szeberényiek esete. Az ő sorsukat vizsgálva tehát megragadhatók azok a keretek, amelyek között ezt a többes hovatartozás-tudatot még az egymásnak feszülő nemzeti mozgalmak küzdelmeinek a hátterében, a dualizmus végképp elmérgeződő szlovák-magyar viszonya ellenére is ideig-óráig működtetni lehetett.

Ezzel a négy történettel a dualizmus kori Magyarország nemzetiségi kérdésének sokszor kevésbé szem előtt lévő, de központi fontosságú jellemzőire szerettem volna rávilágítani: az egyén, a szubjektum szerepére, a nemzeti mozgalmak közti határok átjárhatatlanságára, az identitásválasztások lehetőségeire és korlátaira, és a többes nemzeti identitás jelenségére.

A dualizmus korát ugyanis sokszor úgy képzeljük el, mint kettő vagy több, belsőleg homogén tömbként elgondolt nemzeti közösség küzdelmét. Grünwald Béla esete viszont arra világít rá, hogy az emberi tényezőt, az egyén motivációit, sérelmeit, személyes preferenciáit a nemzeti viták, az egymásnak feszülő nemzeti történetek közepette sem szabad figyelmen kívül hagynunk.

Réthy László története egy másik szempontból beszél e nemzeti nagyelbeszélésekről: kereteik átléphetetlenségét, a „mi” és az „ők” csoportok közti határok átjárhatatlanságát bizonyítja – paradox módon épp azzal, hogy maga Réthy ezt a határátlépést megtette. Hiszen Réthy szándéktalanul, véletlenek összjátékaként került kapcsolatba a szlovák nemzeti mozgalom vezetőivel (ráadásul fontos tényezőként kell említenünk ekkoriban alighanem beszűkült tudatállapotát is). Ez a váratlan találkozás hívhatta elő a szarvasi szlovák környezetben töltött gyerekkora és fiatalkori szlavisztikai tanulmányai óta szunnyadó toleránsabb szemléletét.

Ám láthattuk, hogy ezeket a határokat már a „másik oldalról” sem lehetett áttörni, hiszen kudarcba fulladt Jozef Viktorin nagy terve is, hogy Visegrádot a közös haza szláv-

magyar nemzeti emlékhelyévé alakítsa. Bár a visegrádi vár neki köszönhetően megújult, a vár szimbolikus értelmezései között a nemzetiségi tolerancia nem kapott helyet.

Azt is láthattuk, hogy ennek ellenére a dualizmus korában számolnunk kell még a többes identitás jelenségével is, amely eleinte még a hétköznapi valóság részét képezte, és sok tíz-, vagy akár sok százezer emberre is jellemző lehetett. A többnyelvű és/vagy többes nemzeti kötődésű Magyarország világa azonban a dualizmus évtizedei során lassan szinte teljesen elenyészett.

Ajánlott irodalom

Ábrahám Barna: Megmaradni vagy beolvadni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében. Pozsony, Kalligram, 2016.

A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848 – 1993. Szerk.: Balogh Sándor. Budapest, Napvilág, 2002.

Demmel József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József Turóc megyei alispán és a szlováknyelvű magyar nemesség elfeledett története. Kalligram, Pozsony, 2014.

Demmel József: A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban. Békéscsaba, Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, 2014.

Demmel József: Magyar haza, szlovák nemzet. Alkotmányos szlovák politikai törekvések Magyarországon (1860-1872) Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2016.

Hanák Péter: Jászi Oszkár dunai patriotizmusa. Budapest, Magvető, 1985.

Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai tanulmány. Michal Mudroň: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonló nevű politikai tanulmányára. Szerk.: Demmel József, Kocsis Aranka. Pozsony, Kalligram, 2011.

Kertész Botond: Békeidők küzdelmei. Szeberényi Gusztáv Adolf élete. Békéscsaba, 2014.

Pichler, Tibor: Etnos a polis. Zo slovenského a uhorského politického myslenia. Bratislava, Kalligram, 2011.

Tamás Ágnes: Nemzetiségek görbe tükörben. 19. századi nemzetiségi sztereotípiák Magyarországon. Pozsony, Kalligram, 2014.